

انجامه نسخه «شرفنامه» از نظامی گنجوی، مورخ ۷۱۸ هجری (تهران، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ثبت ۵۱۷۹).

بررسی و مقایسه دستورالعمل‌های مندرج در رساله‌های خوشنویسی فارسی

فضل‌الله فاضل نیشابوری*
کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی

چکیده: در این مقاله به طرح مبانی نظری و اصول خوشنویسی بر مبنای متون کهن خوشنویسی در زبان فارسی پرداخته می‌شود. مؤلف با بررسی و مقایسه مطالب بیست رساله مهم و معتبر در این زمینه یازده موضوع اصلی را از متن رساله‌ها استخراج کرده است که عبارت‌اند از: ۱. فضیلت خوشنویسی؛ ۲. اصول و قواعد خط؛ ۳. اقسام خطوط؛ ۴. بزرگان و استادان خط؛ ۵. آداب کتابت؛ ۶. اوقات کتابت و محل آن؛ ۷. ویژگی‌های کاغذ؛ ۸. آهار و مهره کاغذ؛ ۹. قلم و ویژگی‌های آن؛ ۱۰. تراشیدن قلم و صفت قلم تراش؛ ۱۱. ویژگی‌های مرکب و شیوه مرکب‌سازی. در هر مورد، مؤلف مطالب مشترک مطرح شده در رساله‌ها را ابتدا به صورتی موجز بیان می‌کند و فهرست‌وار بر می‌شمارد، سپس بررسی کمی موضوع را در مجموع بیست رساله، برحسب درصد، نشان می‌دهد.

کلید واژه: خط؛ خوشنویسی؛ قلم؛ کاغذ؛ کتابت؛ مرکب.

* کارشناس ارشد کتابداری‌نسخ خطی؛ مدرس انجمن خوشنویسان مشهد.

با وجود اینکه هنر خوشنویسی یکی از منابع غنی فرهنگ و تمدن اسلامی و ایرانی به شمار می‌رود، تاکنون به مسائل نظری خوشنویسی کمتر توجه شده است. هنرمندان خوشنویس سده‌های گذشته نیز بیشتر عمر خود را به تعلیم خط یا کتابت می‌گذراندند و کمتر به تألیف رسالاتی در زمینه خوشنویسی پرداخته‌اند و می‌توان گفت طرح مبانی نظری و اصول خوشنویسی نسبت به کار عملی در این زمینه و آثار خوشنویسی، نظیر قطعات خط، مرقعات و نسخه‌های خطی، مانند قطره‌ای است در مقابل دریا. جای شگفتی است که نیاکان ما به مصداق حدیث «كُلُّ عِلْمٍ لَيْسَ فِي الْقِرطاسِ ضَاعَ» (هر علمی که مکتوب نشود از بین می‌رود) بی‌توجه بوده‌اند و شاید به منظور در انحصار داشتن مطالب و نکات فنی برای خود، معمولاً فوت و فن و تجربیات هنر خود را به راحتی در اختیار دیگران نمی‌گذاردند، مگر تعلیماتی که به شاگردان خاص خود می‌دادند. چنانچه این استادان که بیشتر آنها، به دلیل استنساخ کتب و مراجعه مستمر به دواین شعرا و آثار بزرگان و ملازمت با قرآن و احادیث و روایات رسول اکرم (ص) و ائمه هدی (ع)، اهل علم و قلم بوده‌اند دانش و تجربیات خود را مکتوب می‌کردند، ما امروز دارای مبانی تئوریک غنی در زمینه خوشنویسی بودیم.

با این همه گاهی هنرمندان و خوشنویسان به منظور حفظ دستاوردهای خود اقدام به تألیف رسالاتی در این زمینه کرده‌اند. گاهی نیز عده‌ای از اساتید رساله‌هایی را برای تعلیم شاگردان خود تنظیم و تدوین می‌کردند و در اختیار آنان قرار می‌دادند، و یا شاگردان مطالب استاد را می‌نوشتند و یادداشت‌های خود را به صورت رساله‌ای تدوین می‌کردند.

از آنجا که بسیاری از استادان خوشنویس از ذوق و دانش ادبی برخوردار بوده‌اند، برخی رساله‌های خوشنویسی به نظم سروده شده است تا با ایجاد سرور در هنرآموزان و برانگیختن آنها، فراگیری رموز و نکات آسان‌تر و بهتر انجام شود.

همچنین از برخی رساله‌های خوشنویسی نسخه‌هایی به خط خوشنویسان مشهور وجود دارد که بسیار نفیس و ارزشمند است و سند اعتبار هنر خوشنویسی در ایران به شمار می‌رود. مانند: آداب المشق، صراط السطور، مداد الخطوط و چند رساله دیگر.

با توجه به اینکه معمولاً در رسالاتی که درباره یک مقوله هنری نوشته می‌شود بیشتر مطالب به یکدیگر شبیه است، در این مقاله بیست رساله مهم و معتبر در زمینه خوشنویسی را که هم به دلیل متن ادبی و عارفانه‌شان و هم به دلیل مطالب مطرح شده درخور توجه هستند، انتخاب کردم و به بررسی و مقایسه آنها با یکدیگر پرداختم و کوشیده‌ام از طریق مقایسه رساله‌ها با یکدیگر طرحی از مبانی و اصول خوشنویسی را بر اساس منابع اصیل موجود در این حوزه ارائه کنم. با توجه به تنوع مطالب در این رساله‌ها فقط موضوعات مهم از متن رساله‌ها استخراج گردیده است و این موضوعات که درباره کلیات خط و خوشنویسی، کاغذ، قلم و خط است در یازده بخش مطرح شده و از آوردن متن رساله‌ها در هر مورد خودداری گردیده و فقط به ذکر منابع بسنده شده است. همچنین به منظور اختصار و عدم تکرار، نام رساله‌ها، به ترتیب تاریخ تألیفی که در زیر خواهد آمد، با شماره ردیف خود مشخص شده است.

رساله‌هایی که در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته‌اند به قرار زیر است:^۱

۱. راحة الصدور
بخشی از کتاب راحة الصدور و آية السرور، تألیف محمد بن علی بن سلیمان راوندی که در اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم هجری می‌زیست.
۲. نفایس الفنون
بخشی از کتاب نفایس الفنون فی عرایس العیون، تألیف شمس‌الدین محمود بن محمد آملی (د. ۷۵۳ هـ.) که به شکل دائرةالمعارف تنظیم گردیده است.

۳. آداب خط
اثر عبدالله بن محمود صیرفی که گویا در سال ۷۵۳ هـ. در گذشته است.

۴. فن الخط
از نویسنده‌ای گمنام که نسخه‌ای از آن با تاریخ کتابت ۸۰۹ هـ. در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است و گویا از کتاب نفایس الفنون گرفته شده است.

۵. جوهریه
اثر سیمی نیشابوری و در سال ۸۳۷ هـ. نگارش یافته است.

۶. گلزار صفا
سروده صیرفی که شناخته شده نیست و به جز عبدالله صیرفی نگارنده آداب مشق است.

۷. صراط السطور = قلمیه
اثر منظوم سلطانعلی مشهدی (۸۴۱ - ۹۲۶ هـ.) استاد بزرگ خط نستعلیق که در قرن‌های ۹ و ۱۰ می‌زیسته است.

۸. سواد الخط = سواد و خط = خط و سواد
اثر مجنون رفیقی که آن را پس از سال ۹۰۹ هـ. تألیف کرده است و مطالب آن شباهت به صراط السطور و مداد الخطوط دارد.

۹. رسم الخط
سروده مجنون بن محمود رفیقی، خوشنویس شیعی اواخر قرن نهم و نیمه نخست قرن دهم هجری که از چپ‌نویسان مشهور بوده است.

۱۰. آداب الخط = آداب المشق
سروده مجنون رفیقی، به نام شاه طهماسب صفوی.

۱۱. مداد الخطوط
اثر میرعلی هروی (د. ۹۵۱ هـ.) استاد بزرگ خط نستعلیق.

۱۲. اصول و قواعد خطوط سته
تألیف فتح‌الله سبزواری که در قرن دهم هجری می‌زیسته است و این رساله را در ۹۵۵ هـ. یا اندکی پیش از آن نگاشته است.

۱۳. رساله خط و نقاشی
اثر قطب‌الدین محمد قصه‌خوان که آن را در سال ۹۶۴ هـ. به نام شاه طهماسب اول تألیف کرده است.

۱۴. فوائد الخطوط
اثر درویش محمد بن دوست محمد بخاری و در سال ۹۹۵ هـ. در بخارا تألیف شده است.

^۱ برگرفته از کتاب: کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی، تحقیق و تألیف نجیب مایل هروی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۲؛ و نیز: رسالاتی در خوشنویسی، تألیف حمیدرضا قلیچ‌خانی، تهران: روزنه، ۱۳۷۳.

۱۵. گلستان هنر

تألیف قاضی احمد قمی که در قرن دهم و اوایل قرن یازدهم هجری می‌زیسته است.

۱۶. آداب المشق
در مورد اینکه این رساله تألیف میرعماد (۹۶۱ - ۱۰۲۴ هـ.) خوشنویس بزرگ صفویه و یا تألیف بابا شاه اصفهانی (د. ۹۹۶ هـ.) کاتب زبردستی که پیش از میرعماد می‌زیسته، اختلاف است.

۱۷. قوانین الخطوط
محمود بن محمد در اواخر قرن دهم هجری آن را نگاشته است و از احوال مؤلف اطلاعی در دست نیست.

۱۸. خط و مرکب
رساله‌ای که از ریاض‌الابرار، تألیف حسین عقیلی رستم‌داری، از دانشمندان روزگار شاه طهماسب صفوی، استخراج شده است.

۱۹. بیان خط و مرکب و کاغذ و ساختن رنگ‌ها از نویسنده‌ای گمنام.
۲۰. سروده‌های عماد الکتاب
سروده‌های محمدحسین عماد الکتاب سیفی (۱۲۴۵-۱۳۱۵ ش.).

موضوعات مطرح شده در رساله‌های خوشنویسی:

۱. فضیلت خوشنویسی و حسن خط و ظهور آن
۲. اصول و قواعد و اجزای خط
۳. اقسام خطوط و اقلام
۴. بزرگان و استادان خط
۵. آداب کتابت و وظایف منشی و خوشنویس
۶. اوقات کتابت و محل و مکان آن
۷. تعریف و بیان کاغذ
۸. آهار کردن و مهره کشیدن کاغذ
۹. اهمیت قلم و صفات قلم خوب
۱۰. تراشیدن و قط‌قلم و صفت قلمتراش
۱۱. آداب ساختن مرکب و بیان صفات مرکب مرغوب

بخش اول: فضیلت خوشنویسی و حسن خط و ظهور آن

۱. مدار خط و اساس آن از نظر ایجاد بر نقطه استوار است.
۲. بر طبق روایات، خط نیمی از علم محسوب می‌گردد.
۳. در روایات و احادیث، بارها در فضیلت خوشنویسی سخن گفته شده و بر آموختن آن تأکید گردیده است.
۴. عرض و هدف خوشنویسی، کسب صفای باطن و تعادل روحی و تزکیه و رشد و کمال انسان است.

۵. اوگ کسی که خط نوشت آدم ابوالبشر (ع) بود و در برخی رساله‌ها حضرت ادریس نبی (ع) را ذکر کرده‌اند.
۶. خوشنویسی هنری است که باید تمام اعضا و حواس ظاهری و باطنی آن آماده و مشغول باشند تا خط نیکو و زیبا تحقق پیدا کند.

۷. برای خوشنویس شدن پنج شرط لازم است:
۱. دست قوی؛ ۲. آگاهی از قوانین خط و خوشنویسی؛
۳. تحمل رنج؛ ۴. استعداد؛ ۵. فراهم بودن وسائل خوشنویسی.
۸. فضیلت انسان بر حیوان یکی قوه ناطقه (بیان) است و دیگری قابلیت نوشتن و کتابت است.

تحلیل کمی: از مجموع بیست رساله بررسی شده در ۱۱ رساله (رساله‌های ۳، ۴، ۷، ۸، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۷، ۱۹) در این مورد بحث شده است که ضریب کمی این بخش ۵۵٪ خواهد شد.

بخش دوم: اصول و قواعد و اجزای خط

۱. اجزاء خط ۱۲ جزء است: ۱. ترکیب؛ ۲. کرسی؛ ۳. نسبت؛ ۴. ضعف؛ ۵. قوت؛ ۶. سطح؛ ۷. دور؛ ۸. صعود مجازی؛ ۹. نزول مجازی؛ ۱۰. اصول؛ ۱۱. صفا؛ ۱۲. شأن.
۲. مشق سه نوع است: ۱. نظری؛ ۲. قلمی؛ ۳. خیالی.
۳. ابتدا برای یادگیری، شناخت مفردات است و با کثرت مشق خط قوام و کمال می‌یابد و نهایتاً باید تناسب و اندازه حروف و کلمات را رعایت نمود.
۴. ارسال و رها کردن قلم در خط نستعلیق پسندیده نیست و نیز اصلاح خط با قلم تراش روان نیست.
۵. زیبایی خط بر دو وجه استوار است: ۱. از جهت اشکال که حسن اشکال شامل توفیه، اتمام و اسباب و اكمال و ارسال است. که در واقع همان رعایت اصول ساخت و کلمه و حروف می‌باشد. ۲. از جهت اوضاع که حسن وضع شامل: ترصیف - تألیف - تسطیر - تفصیل است که مربوط به درست نوشتن سطر و صفحه می‌باشد.
- تحلیل کمی: از مجموع بیست رساله بررسی شده در ۹ رساله (رساله‌های ۱، ۲، ۷، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۶، ۱۷، ۱۸) در این مورد بحث شده است که ضریب کمی این بخش ۴۵٪ خواهد شد.

بخش سوم: اقسام خطوط و اقلام

۱. در آغاز خط معقلی بوده که تمامش سطح بوده و دور نداشته است.

۲. سپس خط کوفی پیدا شد که بزرگ‌ترین کاتب این خط حضرت علی - علیه‌السلام - می‌باشد.

۳. ابن مقله از خط کوفی خطوط سته را بر مبنای سطح و دور طراحی و استخراج کرد که این خطوط عبارت‌اند از: محقق، ریحان، ثلث، نسخ، توقیع و رقاع و بعضی خطوط دیگر را نیز به آن اضافه کرده‌اند.

۴. هر کدام از این خطوط کاربرد مخصوص خود را دارد، مانند: نسخ برای نوشتن قرآن و ادعیه و یا رقاع که رقع‌ها را با آن خط می‌نوشته‌اند و ...

۵. برخی خطوط طومار و غبار را هم بر خطوط سته اضافه کرده‌اند، ولی نظر اکثر رساله‌ها بر همان خطوط سته است و بقیه فرع است.

تحلیل کمی: از مجموع بیست رساله بررسی شده در ۷ رساله (رساله‌های ۳، ۹، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۷) در این مورد بحث شده است که ضریب کمی این بخش ۳۵٪ خواهد شد.

بخش چهارم: بزرگان و استادان خط

۱. حضرت علی - علیه‌السلام - استاد بزرگ و بی‌بدیل خط کوفی به شمار می‌رود.

۲. ابن مقله مخترع و مبدع اقلام سته یا خطوط شش‌گانه است.

۳. ابن البواب از استادان طراز اول خطوط سته و شاگرد ابن مقله است.

۴. یاقوت مستعصمی از استادان بنام و طراز اول و شهره آفاق است.

۵. واضع خط نستعلیق خواجه میرعلی تبریزی است.

۶. خواجه تاج سلمانی خط تعلیق را ابداع و اختراع کرد.

۷. شاگردان سته که شاگردان یاقوت هستند. عبارت‌اند از: شیخ زاده سهروردی، ارغون کاملی، یوسف شاه مشهدی، مبارکشاه زرین قلم، سید حیدر گنده‌نویس و پیر یحیی صوفی.

۸. استادان سته که شاگرد سلطانعلی مشهدی بوده‌اند عبارت‌اند از: سلطان محمد خندان، سلطان محمد نور، علاءالدین هروی، مولانا زین الدین داماد، مولانا عبدی نیشابوری و محمد قاسم شادی‌شاه.

۹. خواجه عبدالله صیرفی، خواجه عبدالله طباطبائی و مولانا عبدالحی از استادان خطوط سته هستند.

۱۰. حکیم جعفر بایسنغری و اظهر هروی و مالک دیلمی از استادان طراز اول خطوط شش‌گانه، به‌ویژه نستعلیق، می‌باشند.

تحلیل کمی: از مجموع بیست رساله بررسی شده در ۸ رساله (رساله‌های ۴، ۷، ۱۰، ۱۱، ۱۳، ۱۴، ۱۷، ۱۸) در این مورد اظهار نظر شده است که ضریب کمی این بخش ۴۰٪ خواهد شد.

بخش پنجم: آداب کتابت و وظایف منشی و خوشنویس

۱. خوشنویس باید از صفات زشت پرهیز کند و با نفس اماره مخالفت نماید و دارای اخلاق حسنه و تزکیه نفس و نیز پاک و با طهارت باشد.

۲. کاتب باید با جمیع علوم، به‌ویژه معانی و بیان و صرف و نحو و لغت، آشنا باشد.

۳. کاتب باید از غذاهایی که به او ضرر می‌رساند اجتناب کند. مانند ترشی‌ها و بقولات ... و هر صبح هلیله سیاه تناول کند که باعث قوی شدن نور چشم و فکر می‌شود.

۴. کاتب باید آنچه را می‌خواهد بنویسد ابتدا در ذهن تصور و تصویر کند سپس بنگارد.

۵. کاتب باید از دوران کودکی و جوانی برای فراگیری و پیشبرد هنر خط اقدام کند تا بتواند حداکثر نتیجه را ببرد.

تحلیل کمی: از مجموع بیست رساله بررسی شده در ۷ رساله (رساله‌های ۵، ۷، ۸، ۱۲، ۱۴، ۱۶، ۱۷) در این مورد اظهار نظر شده است که ضریب کمی این بخش ۳۵٪ خواهد شد.

بخش ششم: اوقات کتابت و محل و مکان آن

۱. کتابت بهتر است هنگام صبح در قسمت شرقی خانه و هنگام ظهر در قسمت جنوبی و غروب در قسمت غربی خانه انجام شود.

۲. مکان کتابت باید از نظر نور و روشنایی مناسب و دارای هوای معتدل و مطلوب باشد و درها رو به هوای آزاد باز شود.

۳. در هوای گرم هنگام کتابت، کاغذ خشک و مرگب غلیظ می‌شود و برعکس در هوای سرد، کاغذ نمدار و مرطوب می‌شود و مرگب بدرنگ می‌گردد.

تحلیل کمی: از مجموع بیست رساله بررسی شده در ۴ رساله (رساله‌های ۹، ۱۱، ۱۴، ۱۸) در این مورد اظهار نظر شده است که ضریب کمی این بخش ۲۰٪ خواهد بود.

بخش هفتم: تعریف و بیان کاغذ

۱. از کاغذهای قدیمی، کاغذ عادلشاهی و سلطانی و ختایی و سمرقندی، بغدادی، وزیری، دمشقی و مختاری و

آملی و بنگاله معروف هستند و بیشتر بر استفاده از کاغذهای خطایی، سمرقندی، سلطانی و بغدادی تأکید شده است.

۲. کاغذ مرغوب و متناسب جهت کتابت باید سفید و نرم و کم‌دانه و صاف و هموار باشد. عده‌ای معتقدند که کاغذ باید حتی الامکان سبتر باشد تا در موقع نوشتن جمع نشود.

۳. چنانکه در رساله‌ها آمده است، بهتر است کاغذ کتابت را رنگ کنند چون کاغذ سفید به چشم آسیب می‌رساند.

۴. بهترین رنگ برای کاغذ، رنگ خطایی است که از حنا و زعفران و مقدار کمی مرگب مشکی حاصل می‌گردد.

تحلیل کمی: از مجموع بیست رساله بررسی شده در ۱۰ رساله (رساله‌های ۷، ۹، ۱۰، ۱۲، ۱۴، ۱۶، ۱۸، ۱۹) در این مورد اظهار نظر شده است که ضریب کمی این بخش ۵۰٪ خواهد بود.

بخش هشتم: آهار کردن و مهر کشیدن کاغذ

۱. ماده اصلی آهار نشاسته است که با لعاب سریش همراه می‌شود.

۲. آهار را بر روی کاغذ می‌مالند تا در جسم کاغذ نفوذ کند و بعد از آن معمولاً کاغذ را مهره می‌کشند.

۳. مهره کشیدن در اصل همان صیقلی کردن سطح کاغذ است که باید در زیر کاغذ تخته‌ای مناسب و صاف قرار گیرد و مهره کشیدن باید با مهارت و یکدست انجام شود، به طوری که کاغذ همانند آینه روشن و برآق گردد.^۲

۴. برای آهار کردن کاغذ از مواد دیگری مانند: نشاسته، شیرۀ گندم، سریش ماهی، بذر قطونا، آب خربزه شیرین، تخم خیار، لعاب برنج، شیرۀ انگور و آب صمغ می‌توان استفاده کرد.

تحلیل کمی: از مجموع بیست رساله بررسی شده در ۶ رساله (رساله‌های ۶، ۷، ۹، ۱۴، ۱۶، ۱۹) در این مورد بحث شده است که ضریب کمی این بخش ۳۰٪ خواهد بود.

بخش نهم: اهمیت قلم و صفات قلم خوب

۱. خداوند متعال به قلم سوگند یاد می‌کند: ﴿بِالنَّوْمِ وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ﴾^۳ و نیز می‌فرماید: ﴿الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ﴾^۴

۲. قلم باید سرخ رنگ باشد و زیاد سخت نباشد و قلم سیاه رنگ و کوتاه مناسب نیست.

۳. قلم مرغوب قلمی است که رنگ پوشش آن شفاف و سرخ رنگ و سنگین و رگ‌های آن راست و رنگ داخل آن کاملاً سفید و پخته و رسیده باشد و خام و سوخته نباشد.

۴. از قلم‌های خوب، قلم‌های واسطی، آمویی و مصری و مازندرانی است.

۵. قلم خوب باید بی‌خم و بدون پیچ باشد و درون آن سفید و رگ‌های آن راست باشد.

۶. طول قلم باید به اندازه شانزده یا دوازده انگشت باشد. **تحلیل کمی:** از مجموع بیست رساله بررسی شده در ۱۳ رساله (رساله‌های ۳، ۵، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۸، ۲۰) در این مورد بحث شده است که ضریب کمی این بخش ۶۵٪ خواهد بود.

بخش دهم: تراشیدن و قَطّ قلم و صفت قلم‌تراش

۱. خطاط باید دو قلم‌تراش داشته باشد یکی باریک و تیز دیگری ثقیل و قوی.

۲. برای تراشیدن قلم نی باید شش عمل انجام گردد: فتح، شق، انسی، وحشی، مغز و قط.

۳. قط زدن باید بسیار دقیق باشد تا سر قلم درست قطع بخورد و پهن نشود و قط سه نوع است: جزم، متوسط و محرف. بیشتر اساتید قط متوسط را توصیه و تجویز کرده‌اند و پس از تراش، چربی قلم باید گرفته شود و سپس برای اطمینان باید قلم را با نقطه امتحان کنند تا صحت تراشیدن قلم مشخص شود.

۴. نی قط یا قط زدن باید سبتر و محکم و کاملاً صاف و هموار باشد و باید توجه داشت که هر نوع سنگ چاقو تیزکن با هر قلم‌تراش موافقت ندارد.

۵. سنگ برای تیز کردن قلم‌تراش باید از جنس مرغوب باشد.

۶. معمولاً قط اول قلم درست از کار در نمی‌آید و باید قط دوم و گاهی سوم را زد تا سر قلم درست در آید.

۷. بیشتر رساله‌های خوشنویسی عمل و اجرای تراشیدن قلم را چهار مرحله دانسته‌اند: فتح، نحت، شق و

^۲ این رساله از معدود رساله‌هایی است که به آموزش منشی و کاتب و آداب آنها پرداخته است.

^۳ سوره قلم، آیه ۱.

^۴ سوره علق، آیه ۴.

قطّ فتح که همان برداشتن روی قلم و ایجاد میدان قلم است؛ نحت همان تراشیدن پهلوهای قلم است؛ شق ایجاد شکاف در سر قلم است؛ و قط، بریدن زبان قلم است.
 ۸. میدان قلم باید به اندازه پیرامون قلم باشد.
 ۹. سر قلم ثلث باید کفچه مانند باشد و قلم محقق را باید نازک تر از ثلث تراشید.
 ۱۰. قلم تراش خوب آن است که تیغه آن متوسط باشد و پهنای تیغه زیاد پهن نباشد.
 تحلیل کمی: از مجموع بیست رساله بررسی شده در ۱۴ رساله (رساله های ۲، ۳، ۴، ۵، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۲، ۱۴، ۱۶، ۱۸، ۱۹، ۲۰) در این مورد بحث کرده اند که ضریب کمی آن ۷۰٪ خواهد بود.

بخش یازدهم: آداب ساختن مرکب و بیان مرکب مرغوب
 ۱. اجزای تشکیل دهنده مرکب خوشنویسی چهار عنصر است: ۱. دوده؛ ۲. صمغ عربی؛ ۳. زاج؛ ۴. مازو.
 ۲. مداد یا مرکب مرغوب آن است که سیاه و روان باشد، به طوری که اگر نوشته در آب بیفتد تغییری نکند.
 ۳. علاوه بر چهار عنصر اصلی، به منظور کیفیت و مرغوبیت بیشتر مرکب، از مواد دیگری مانند: برگ مورد، نمک هندی، گلاب، کف دریا، حنا، و سمنه، صبر، مشک،

عنبر، نیل، زعفران و نبات مصری نیز استفاده می کنند.
 ۴. تهیه دوده از روغن کتان مطلوب و مورد نظر صاحب نظران است.
 ۵. مرکب نشاسته ای مرکبی است که از نشاسته تهیه می گردد. ابتدا نشاسته را می سوزانند و سپس به گلاب حل می کنند تا مرکبی براق و روان به دست آید.
 ۶. سحّ کردن یا صلایه کردن و لت زدن مرکب از موارد بسیار مهم جهت تهیه مرکب مرغوب است.
 ۷. نوع دیگری مرکب وجود دارد که از قلع و سیماب تهیه می کنند، نهایتاً مرکب خوب و مرغوب باید روان و پرکشش و خوش رنگ و به اندازه کافی پررنگ باشد.
 تحلیل کمی: از مجموع بیست رساله بررسی شده در ۱۴ رساله (رساله های ۳، ۵، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۸، ۱۹، ۲۰) در این مورد بحث کرده اند که ضریب کمی این بخش ۷۰٪ خواهد بود.

همان طور که ملاحظه می شود بیشترین موضوعاتی که مطالب رساله های خوشنویسی را به خود اختصاص داده اند در فضیلت خوشنویسی و حسن خط و ظهور آن و نیز صفات قلم و تراشیدن قلم و ساختن مرکب است و کمترین موضوعاتی که در رساله های خوشنویسی مطرح شده ذکر اوقات و محل کتابت و نیز شیوه آهار و مهره کردن کاغذ است.

تحلیل کمی موضوعات مطرح شده در رساله های خوشنویسی

ردیف	موضوع	درصد فراوانی
۱	فضیلت خوشنویسی و حسن خط و ظهور آن	۵۵٪
۲	اصول و قواعد و اجزای خط	۴۵٪
۳	اقسام خطوط و اقلام	۳۵٪
۴	بزرگان و استادان خط	۴۰٪
۵	آداب کتابت و وظایف منشی و خوشنویسی	۳۵٪
۶	اوقات کتابت و محل مکان آن	۲۰٪
۷	تعریف و بیان کاغذ	۵۰٪
۸	آهار کردن و مهره کشیدن کاغذ	۳۰٪
۹	اهمیت قلم و صفات قلم خوب	۶۵٪
۱۰	تراشیدن قطّ قلم و صفت قلم تراش	۷۰٪
۱۱	آداب ساختن مرکب و بیان مرکب مرغوب	۷۰٪

جلد و جلدسازی

فرانسوا دروش

مترجم: سید محمدحسین مرعشی

چکیده: در این مقاله به بررسی جلد و به طور خاص جلدهای ساخته شده در جهان اسلام اشاره می شود. گونه نخست: جدلهای قاب دار؛ گونه دوم: جلدهای سرطبله دار؛ گونه سوم: جلدهای با ساختار غربی، که تنها دارای دو دغه و یک عطف هستند. سپس کارمایه های مورد استفاده در هر یک از عناصر جلد، شامل میان جلد، روکش جلد، آستر، ته دوزی و شیرازه مورد بررسی قرار می گیرد که عبارت اند از: چرم، ورق پوستی، پایپروس، کاغذ، پارچه، فلزات، سنگ ها و غیره. پس از آن به بررسی تزئینات لوح ها پرداخته می شود که شامل نقش کوبی، شبکه کاری، قلم زنی، برجسته کاری با نخ، سوزن دوزی، زراندود کاری و مهره کنشی و رنگ و روغن است.
 مؤلف در بخش انتهایی مقاله به بررسی آرایه های جلدها بر اساس سه گونه جلد مطرح شده می پردازد. وی در نوع دوم جلدها که در تزئینات آنها از شیوه های جدیدی استفاده شده است و تلفیق قالب نقش ها در آنها امکان ایجاد طرح های پیچیده ای را به دست داده است، به ارائه گونه شناسی آرایه ها از دیدگاه م. وایس وایلر (Weisweiler) می پردازد. وایس وایلر آرایه ها را به پنج گروه طبقه بندی می کند: آرایه های دایره ای، آرایه های پیوسته به دایره، بادامک، ستاره و آرایه های مرکب از قالب نقش های هم کنار. سپس مؤلف به تغییر اندازه قالب نقش ها اشاره می کند و به طبقه بندی کلیشه نقش ها که در حدود اواخر سده ۱۵ هـ. ق به وجود آمدند می پردازد.

در این مقاله ابتدا با توجه به عناصر جلد، به وجود سه گونه جلد در جهان اسلام اشاره می شود: گونه نخست: جدلهای قاب دار؛ گونه دوم: جلدهای سرطبله دار؛ گونه سوم: جلدهای با ساختار غربی، که تنها دارای دو دغه و یک عطف هستند. سپس کارمایه های مورد استفاده در هر یک از عناصر جلد، شامل میان جلد، روکش جلد، آستر، ته دوزی و شیرازه مورد بررسی قرار می گیرد که عبارت اند از: چرم، ورق پوستی، پایپروس، کاغذ، پارچه، فلزات، سنگ ها و غیره. پس از آن به بررسی تزئینات لوح ها پرداخته می شود که شامل نقش کوبی، شبکه کاری، قلم زنی، برجسته کاری با نخ، سوزن دوزی، زراندود کاری و مهره کنشی و رنگ و روغن است.
 مؤلف در بخش انتهایی مقاله به بررسی آرایه های جلدها بر اساس سه گونه جلد مطرح شده می پردازد. وی در نوع دوم جلدها که در تزئینات آنها از شیوه های جدیدی استفاده شده است و تلفیق قالب نقش ها در آنها امکان ایجاد طرح های پیچیده ای را به دست داده است، به ارائه گونه شناسی آرایه ها از دیدگاه م. وایس وایلر (Weisweiler) می پردازد. وایس وایلر آرایه ها را به پنج گروه طبقه بندی می کند: آرایه های دایره ای، آرایه های پیوسته به دایره، بادامک، ستاره و آرایه های مرکب از قالب نقش های هم کنار. سپس مؤلف به تغییر اندازه قالب نقش ها اشاره می کند و به طبقه بندی کلیشه نقش ها که در حدود اواخر سده ۱۵ هـ. ق به وجود آمدند می پردازد.

کلیدواژه: آرایه ها، جلد، جلد سازی، صحافی اسلامی، وایس وایلر؛ ماکس.

✓ مشخصات اصل مقاله چنین است:
 François Déroche, «La reliure», *Manuel de codicologie des manuscrits en écriture arabe*, Paris, BNF, 2000, p 272-328.

با صحافی، معمولاً مراحل ساخت «نسخه» به پایان می رسد. در این هنگام نسخه خطی دارای «جلد» می شود، یعنی «مجموعه عناصری که از بیرون، دسته جزوهای صحافی شده را محافظت می کند و معمولاً دارای دو دغه و یک عطف است»^۱. همان طور که خواهیم دید، مواد و فنون مختلف به کار گرفته شده برای آنکه جلد کردن کتاب برای عامه مردم یک خرج نامعقول ناگزیر نباشد، راه حل های اقتصادی فراوانی را دربر دارد. با وجود این به نظر می رسد که همه نسخه های خطی، دست کم به محض اتمام نسخه برداری، صحافی نمی شده اند.^۲

از سوی دیگر، این جزء کتاب، به دلیل محل قرار گرفتن (و کارکرد) آن، در معرض فرسودگی بسیار قرار دارد: از این رو بسیار اتفاق می افتد که به مرمت و حتی تعویض نیاز پیدا کند. هنگامی که این ضرورت پیش می آید، هر چند که آن نسخه خطی بخشی از یک مجموعه غربی شده باشد، صحافی جدید اغلب مطابق با ویژگی های محلی انجام می شود. در صفحات بعد، با نگاهی گذرا، به بررسی این نوع جلد و به طور خاص

^۱ D. Muzerelle, *Vocabulaire codicologique*, p. 183.
^۲ نک. CHICAGO 1981, p. 45 et n. 156. حکایتی را از تتوخی نقل می کنند که در آن یک نسخه خطی به صورت مجموعه جزوهای نگهداری می شود که هر کس بخواهد، آنها را برای نسخه برداری امانت می گیرد. این وضعیت، نمونه نسخه های پاریس BNF Suppl. turc 983, 984 et 986 را تداعی می کند که در یک صحافی تقریباً جدید، جزوهایی که در اصل به صورت مستقل دست به دست می گشته است در یک مجلد صحافی شده اند؛ وانگهی بسیاری از آنها با یک برگ از جنس ورق پوستی جلد شده اند.

[در اصل کتاب: «Les cahiers des manuscrits»]; voir le ch. G.Vajda, «Trois manuscrits de la bibliothèque du savant damascain Yūsuf ibn ‘Abd al-Hādī», *JA* 270, 1982, p. 229-256.